

*PRESARES: COMITATUM, COMMISSO,
TERRITORIO?* DIMENSIÓN DOCUMENTAL E
ESPACIAL DUN TOPÓNIMO ABANDONADO

MARIÑA BERMÚDEZ BELOSO*
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8347-3687>

* Este traballo inclúese no marco do proxecto de investigación “El Papado y sus relaciones con la sociedad y los reinos de la Península Ibérica (ss. VIII-XIII): protagonistas, tipos de contactos, problemas y consecuencias integradoras (I)”.-RETOS-2015-PN144, que se leva a cabo no Departamento de Historia, Área de Medieval, da Universidade de Santiago de Compostela, baixo a dirección do Dr. Fernando López Alsina, e no grupo de investigación GI-1548 Historia Medieval, Sociedade e Territorio da mesma universidade.

Copyright: © 2019 CSIC. La edición electrónica de esta revista se distribuye bajo los términos de una licencia de uso y distribución *Creative Commons* Reconocimiento 4.0 Internacional (CC BY 4.0).

Cómo citar/Citation: Mariña BERMÚDEZ BELOSO, “*Presares: comitatum, commissio, territorio?* Dimensión documental e espacial dun topónimo abandonado”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 66, núm. 132 (2019), págs. 77-105, <https://doi.org/10.3989/ceg.2019.132.03>

PRESARES: COMITATUM, COMMISSO, TERRITORIO? DIMENSIÓN
DOCUMENTAL E ESPACIAL DUN TOPÓNIMO ABANDONADO

RESUMO

O topónimo Présaras como nome da entidade na que se situaba o mosteiro de Sobrado dos Monxes ten unha considerable presenza na documentación da Plena Idade Media, en especial nos tombos de Sobrado, ata a súa práctica desaparición con este significado a partir do século XII. Empregando estes cartularios sobradeses como fonte principal propónse unha aproximación a dita realidade, así como aos distintos termos que se identifican nos textos acompañando á forma latina *Presares* e derivados (*territorio, ualle, mandatione, comisso, comitatus*). Para comezar realízase unha análise cuantitativa da presenza de cada un dos indicados vocábulos na documentación, e a continuación procédese ao estudo máis detallado de documentos concretos nos que aparece cada un deles co obxectivo de determinar se o seu uso é indistinto ou se polo contrario sitúan ante realidades diferentes. Finalmente, propónse unha reconstrución cartográfica da entidade de Présaras, que non pretende ofrecer uns límites pechados e estáticos senón presentar unha aproximación á posible extensión da mesma.

PALABRAS CLAVE: mosteiro de Sobrado, territorio, Plena Idade Media, Présaras, organización do espazo.

PRESARES: ¿COMITATUM, COMMISSO, TERRITORIO? DIMENSIÓN
DOCUMENTAL Y ESPACIAL DE UN TOPÓNIMO ABANDONADO

RESUMEN

El topónimo Présaras como nombre de la entidad en la que se situaba el monasterio de Sobrado dos Monxes tiene una considerable presencia en la documentación de la Plena Edad Media, en especial en los tombos de Sobrado, hasta su práctica desaparición con este significado a partir del siglo XII. Utilizando estos cartularios sobradeses como fuente principal se propone una aproximación a dicha realidad, así como a los distintos términos que se identifican en los textos acompañando a la forma latina *Presares* y derivados (*territorio, ualle, mandatione, comisso, comitatus*). Para comenzar se realiza un análisis cuantitativo de la presencia de cada uno de los indicados vocablos en la documentación, y a continuación se procede al estudio más detallado de documentos concretos en los que aparece cada uno de ellos con el objetivo de determinar si su uso es indistinto o si por el contrario sitúan ante realidades diferentes. Finalmente, se propone una reconstrucción cartográfica de la entidad de Présaras, que no pretende ofrecer unos límites cerrados y estáticos sino presentar una aproximación a la posible extensión de la misma.

PALABRAS CLAVE: monasterio de Sobrado, territorio, Plena Edad Media, Présaras, organización del espacio.

PRESARES: COMITATUM, COMMISSO, TERRITORIO? DOCUMENTARY AND
SPATIAL DIMENSION OF A FORSAKEN TOPONYM

ABSTRACT

The toponym *Présaras* as the name of the entity in which the monastery of Sobrado dos Monxes was placed has a relevant presence in the documentation from the High Middle Ages, especially in the cartularies of Sobrado, until its almost complete disappearance from the 12th century on. Using these cartularies from Sobrado as the main source, an approach to the aforementioned reality is proposed, as well as to the different terms that are identified in the text accompanying the Latin form *Presares* and its derivatives (*territorio, ualle, mandatione, comisso, comitatus*). As a start, a quantitative analysis of the presence of each of the terms is done and, after that, a more detailed study of specific documents in which each of them is present is carried on, with the objective of determining if the use is indifferent or if, on the contrary, they refer to different realities. Finally, a reconstruction of the cartography of Présaras is proposed, which does not try to offer closed and static limits but to present an approach to its possible area.

KEY WORDS: monastery of Sobrado, territory, High Middle Ages, Présaras, spatial organization.

Cando en outubro do ano 952 Hermenexildo e Paterna outorgan o documento polo que fan a segunda dotación de bens ao mosteiro de Sobrado, indican claramente onde se erixe a basílica: (...) *in territorio Presares, uilla quod nuncupant Superato discurrente riuulo Tamare* (...) ¹. A antigüidade na ocupación da zona elixida está perfectamente constatada; preto da indicada *villa* estivo asentada a *Cohors I Celtiberorum* entre inicios do século II e o século IV, e no mesmo emprazamento atopáronse tamén indicios de ocupacións posteriores, quizais dun asentamento relixioso no século VII ². Unha vía romana procedente da costa artellaba o val, nun trazado seguido posteriormente polo camiño real e que poñía en contacto o emprazamento do campamento romano e o que séculos despois elixiron os condes de Présaras como residencia ³.

A este escenario elixido refiren os textos conservados nos cartularios do cenobio de distintas formas; por exemplo, nun do 936 acompáñase ao topónimo *Presares* do termo *ualle*, mentres noutro do 978 menciónase o *comisso Presarense* ⁴. *Territorio, ualle e comisso* aparecen no tomo de Sobrado asociados a *Presares* nunha franxa cronolóxica de pouco máis de 50 anos. A constatación da diversidade terminolóxica leva á formulación dunha serie de preguntas que tentarán ser contestadas neste traballo: son estas as únicas palabras que aparecen acompañando a *Presares* na documentación?; a variedade de léxico implica realidades diferentes asociadas ao topónimo, con cambios nos límites ou noutros trazos significativos?; hai motivacións relacionadas coa cronoloxía que expliquen as alternancias?; e

¹ Pilar LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*, vol. I, Madrid, Archivo Histórico Nacional, 1976, páxs. 21-23, doc. 1. Tamén editado por María del Carmen PALLARES MÉNDEZ, *El monasterio de Sobrado: Un ejemplo de protagonismo monástico en la Galicia medieval*, A Coruña, Diputación Provincial, 1979, páxs. 260-261, doc. 6.

² Concretamente na actual parroquia da Ciadella (Santa María), concello de Sobrado. José Manuel COSTA GARCÍA, *Arqueología de los asentamientos militares romanos en la Hispania altoimperial (27 a.C.-ca. 280 d.C.)*, Santiago de Compostela, Tese de doutoramento inédita, 2013, páxs. 221-232.

³ Elisa FERREIRA PRIEGUE, *Los caminos medievales de Galicia*, Ourense, Museo Arqueolóxico Provincial, 1988, pág. 197. Tamén COSTA GARCÍA, *Arqueología de los asentamientos ...*, páxs. 232-233.

⁴ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 136-137, doc. 111 (ano 936), e vol. I, pág. 130, doc. 108 (ano 978).

por último, é posible a través das fontes coñecer a área aproximada pola que se estendería a entidade denominada *Presares*?

UN REPASO ÁS FONTES

A resposta á primeira das preguntas require do traballo con máis textos que o de 952 que vén de ser mencionado, para o que se utilizan os dous principais cörpera en liña de documentación galega medieval que permiten acceder a un volume considerable de textos en latín e en romance: o *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* e o *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*⁵.

Empregando o mesmo termo de busca, “Presar*”, obtivéronse resultados moi desiguais: 115 casos en 84 documentos no *CODOLGA* e só un no *TMILG*. Esta diferenza apunta cara un cambio no uso do termo vinculado á cronoloxía, ao constatar a considerable presenza en textos latinos, máis propios da Alta e Plena Idade Media, e o anecdótico uso nos documentos en romance (só un caso).

Unha vez realizada a consulta é preciso revisar cada un dos documentos que devolve o buscador, para comprobar se están relacionados co territorio no que se sitúa o mosteiro de Sobrado ou se polo contrario responden a outras características. No que respecta ao corpus no que hai máis incidencias, *CODOLGA*, a maioría proceden dos tomos de Sobrado, ben da edición de Pilar Loscertales de García de Valdeavellano ou ben de edicións parciais doutros autores, como Antonio López Ferreiro⁶. Eliminando os duplicados (aqueles editados en máis dunha obra), dos 84 documentos que devolve o buscador só tres responden ás premisas de non ser transcricións de textos copiados nos cartularios sobradeses e incluír o topónimo *Presares* e non outras palabras semellantes⁷. Nos dous cartularios do centro monástico foron identificados ata 57, o que fai un total de 60 textos que revisar na procura dos distintos termos que acompañan ao nome *Presares* e derivados nos documentos medievais galegos.

⁵ O primeiro deles recollía, no momento en que se realizaron as consultas, 13.796 documentos escritos en latín pertencentes ao ámbito da *Gallaecia* tomados de máis de 60 edicións, incluída a dos dous tomos de Sobrado. Eduardo LÓPEZ PEREIRA (dir.), *CODOLGA. Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 13 (2016) [na rede], dispoñible en <<http://cirp.es/codolga/buscas.html>> [Consulta: 20/01/2018]. O segundo céntrase nos documentos escritos en romance galego-portugués na Idade Media, procedentes de máis de 70 edicións distintas. Xavier VARELA BARRERO (dir.), *TMILG. Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*, Instituto da Lingua Galega [na rede], dispoñible en <<https://ilg.usc.es/tmilg/valida.php>> [Consulta: 20/01/2018].

⁶ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tombos del monasterio* Antonio LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Impr. del Seminario Conciliar Central, 1898-1909.

⁷ O asterisco incluído na busca indicada, “Presar*”, substitúe a calquera carácter ou cadea de caracteres; entre os resultados poden aparecer palabras non relacionados con *Presares*, como *presarum*.

Á vista dos resultados, o primeiro que se pode afirmar é a resposta negativa á cuestión de inicio: non son *territorio*, *ualle* e *comisso* os únicos termos cos que se identifica a unidade territorial chamada *Presares*. Nos textos localízanse ata dez vocábulos distintos; aos tres mencionados únense os de *comitatum*, *uilla*, *casal*, *pontem*, *hereditate*, *pumare* e *mandatione*, ademais de casos nos que só se indica o topónimo. No listado precedente conviven termos que aluden a realidades de distinta natureza, desde unidades de habitación e explotación (*casal*, *uilla* ou *hereditate*) a entidades territoriais (*comitatum*, *commissum*), e incluso referencias a elementos da arquitectura civil (*pontem*).

Polo que respecta ao outro corpus documental, *TMILG*, o único resultado obtido procede dun documento de 1332 no que se menciona a *terra de Presares* como lugar no que está situado o couto de Santa María de Souto⁸. En principio o termo empregado, *terra*, entraría en relación con algúns dos que forman parte do listado precedente, nomeadamente aqueles que refiren a entidades territoriais, e polo tanto podería integrarse nese grupo. Porén, o texto presenta certas particularidades que levan a unha necesaria reflexión sobre a súa vinculación co territorio buscado antes de incorporalo aos conxunto dos que van ser analizados.

O documento recolle o arrendamento que fai a priora do convento de Santa María de Belvís *Iohana Estevez a Aras Pardo, Berenguela Afonso e Mayor Eanes* de cuarta parte do indicado couto de *Santa Maria de Souto*, en *terra de Presaras*. Unha busca no *Nomenclátor* actual devolve unha única coincidencia, Santa María do Souto no concello de Paderne⁹, situado ao norte da contorna do cenobio e a unha distancia suficiente como para non pensar na continuidade entre ambos territorios. Tendo en conta que a propiedade da que se está a falar é un couto, e que estes podían ter dimensións moi variables (desde unha aldea a varias parroquias ou un núcleo urbano, como o de Tui por exemplo)¹⁰, esta localización non é o único dato relevante para unha posible identificación co Présaras no que se sitúa o mosteiro de Sobrado. O documento contén máis información que pode

⁸ (...) *a quarta parte nossa do couto de Santa Maria do Souto que he en terra de Presaras* (...). Clara RODRÍGUEZ NÚÑEZ, “Santa María de Belvís, un convento mendicante feminino en la Baja Edad Media (1305-1400)”, *Estudios Mindonienses*, 5 (1989), pág. 401, doc. 10.

⁹ XUNTA DE GALICIA, *Nomenclátor de Galicia*, [na rede], dispoñible en <<https://www.xunta.gal/nomenclator>> [Consulta: 04/02/2018].

¹⁰ Sobre o couto, ver María del Carmen PALLARES MÉNDEZ, “Los Cotos como marco de los derechos feudales en Galicia durante la Edad Media (1100-1500)”, *Estudios Compostelanos. Galicia Rural. La tierra y el hombre. Marco de relación*, 5 (1978), páxs. 201-225. Máis recentemente, Mariña BERMÚDEZ BELOSO, *O espazo do occidente peninsular e a súa organización territorial (ca. 700-ca. 1250)*, Santiago de Compostela, Tese de doutoramento inédita, 2017, páxs. 85-140. Para o couto de Tui, ver Fernando LÓPEZ ALSINA, “La cristalización de Tui como espacio de poder señorial entre 1095 y 1157”, en Marta Cendón Fernández e Silvia González Soutelo (eds.), *Tui, presente, pasado y futuro I Coloquio de Historia de Tui*, [Pontevedra], Diputación de Pontevedra, 2006, páxs. 57-96.

contribuír ao coñecemento da situación espacial dos bens en cuestión; concretamente establécese que o pago de rendas se debe realizar na vila de Betanzos:

*(...) Et vos et vosa molter et madre devedes dar a nos et ao dito noso moesteyro por prenda et reconosçemento desa quarta huun tonel cheo de bon vino (...) enna villa de Betanços per vosa custa cada anno ata dia de San Martino. (...)*¹¹.

A incorporación de Betanzos á ecuación inclina a balanza en favor da identificación coa freguesía de Santa María do Souto (Paderne), xa que os centros de ambas poboacións están separados por aproximadamente 3 km. en liña recta. Tendo isto en conta óptase por non incluílo no conxunto de documentos que conforman a base de análise, dada a distancia coa área de influencia do mosteiro de Sobrado.

LÉXICO E CRONOLOXÍA

Ante a variedade de léxico que se atopa na documentación acompañando ao topónimo obxecto de estudo (Présaras), e sen entrar aínda na análise de caso concreta, cabe supoñer que á diversidade de palabras e de tipoloxías irán asociadas distintas realidades, de xeito que o *comitatum Presares* e a *pontem Presares* non aludirían ao mesmo: o primeiro parece corresponderse cunha circunscrición territorial que abrangue outras unidades menores, e o segundo cunha ponte á que se lle dá o nome de Présaras ou cun pequeno núcleo de poboación a carón desta.

Os documentos seleccionados comparten a característica común de ter sido escritos en lingua latina nun período que vai do século IX ao XII, incluídos tres casos nos que non se aventura ningunha cronoloxía e un cuarto documento para o que se propón unha franxa de dous séculos, do XI ao XII. Chegado este punto cómpre matizar a idea inicial, de xeito que se precise unha dimensión específica do nome en cuestión e aquelas palabras que se relacionan directamente con el: a condición de Présaras como entidade ou circunscrición territorial que actúa como elemento vertebrador do territorio, con carácter supraparroquial e unhas dimensións que se tentarán precisar nas páxinas seguintes.

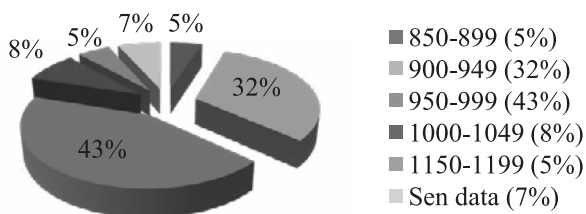
Tendo en conta a distinción realizada previamente entre termos que refiren a entidades e outros que identifican formas de habitación, parece claro que a primeira das categorías é a que aplica a Présaras como realidade que agrupa un conxunto de parroquias, entre as que se situaría aquela na que se asenta o mosteiro de So-

¹¹ RODRÍGUEZ NÚÑEZ, “Santa María de Belvís...”, pág. 401, doc. 10.

brado. Estarían polo tanto por un lado as unidades de habitación e explotación (*uilla, casal e hereditate*), e relacionadas con elas, aínda que non responden exactamente á mesma categorización, *pontem e pumares*. Por outro lado, *territorio, ualle, comitatum, commissum e mandatione* comparten a perspectiva máis ampla de entidades territoriais, á espera de coñecer se a realidade aludida é a mesma ou pola contra o termo que acompaña ao topónimo implica cambios na concepción, ben mental ou ben física, do espazo.

Con respecto á distribución por séculos dos 60 documentos seleccionados destaca o predominio do século X, que concentra o grosu dos casos: ata 40 deles, o 75%, pertencerían a esa cronoloxía. No gráfico 1 represéntase a distribución cronolóxica dos textos seleccionados. Baixo a nomenclatura “Sen data” están agrupados todos aqueles documentos que non teñen data na fonte orixinal, tanto algúns que aparecen sen ela e para os que a editora non propón ningunha posible cronoloxía, como outros para quen a responsable da edición indica unha franxa de tempo de dous ou máis séculos que resulta incompatible coa distribución cronolóxica proposta para representar no gráfico, períodos de 50 anos.

Gráfico 1. Distribución cronolóxica dos 60 documentos seleccionados

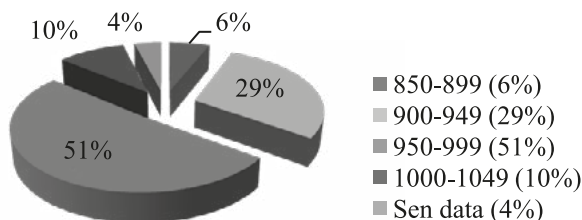
Estes datos permiten comprobar que o topónimo Présaras ten un uso e presenza na documentación relativamente limitado no tempo, cunha incidencia central no período plenomedieval e un claro descenso no século XI, e polo tanto a cronoloxía parece ter unha influencia directa no estudo e análise do nome sinalado.

Nos mencionados 60 documentos identificáronse 67 usos distintos de Présaras¹², dos cales 56 pertencerían á clasificación de entidades territoriais (*territorio, ualle, comitatum, commissum e mandatione*) e os 11 restantes ao relacionado con entidades de poboación e outros. A elevada proporción do primeiro grupo (máis do 80%) reforza a opción de centrarse nel, xa que se mostra como o uso máis habitual de Présaras na documentación. Neses 56 casos inclúense tamén aqueles

¹² Non se teñen en conta os casos de repetición dun mesmo termo nun mesmo documento, é dicir, se aparece *comitatum* tres veces nun texto só computa como un.

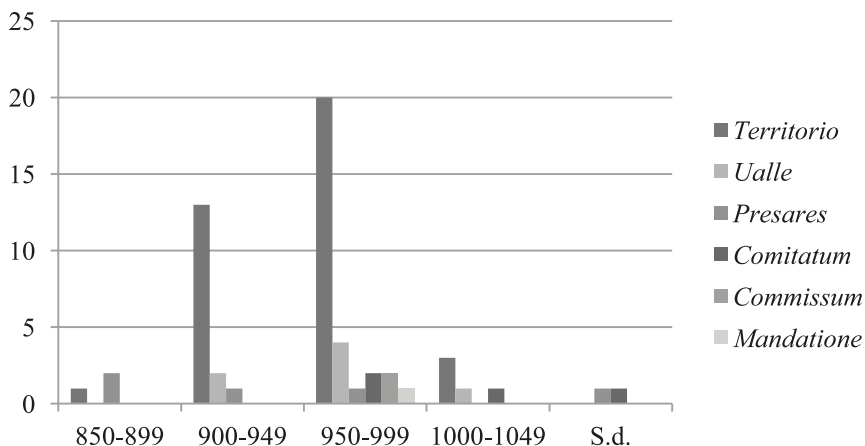
nos que o topónimo non leva outro substantivo asociado, pero que polo contexto parecen vinculados á concepción de marco territorial máis amplo, por exemplo por medio do uso de preposicións¹³. Atendendo ao número de documentos, en 51 dos 60 seleccionados menciónase algunha das palabras indicadas, coa distribución cronolóxica recollida no gráfico 2.

Gráfico 2. Distribución cronolóxica dos 51 documentos con mención de *territorio*, *ualle*, *comitatum*, *commissum*, *mandationem* ou *Presares*

Centrada a atención nos indicados 51 documentos (56 mencións en total), un último aspecto que interesa analizar desde unha perspectiva cuantitativa é o uso de cada un dos termos: é comparable, ou pola contra obsérvase un predominio

Gráfico 3. Distribución das 56 mencións a *territorio*, *ualle*, *comitatum*, *commissum*, *mandationem* e *Presares*

¹³ Como mostra, un documento do ano 899 do Tombo A da catedral de Santiago, no que figura Présaras como lugar no que se sitúa unha *uilla*: (...) *In Presares ipsam uillam iam dictam* (...). Manuel LUCAS ÁLVAREZ, *Tombo A de la catedral de Santiago*, Sada, Edicións do Castro, 1998, págs. 87-90, doc. 18.

claro dun sobre os outros? A resposta inclínase cara a segunda das opcións: a expresión *territorio Presares* e variantes repítese ata en 37 documentos distintos, nalgúns casos en alternancia con outras, e o groso das mencións proceden de textos datados entre o 950 e o 999 (20 de 37, o 54'05%). A bastante distancia está o segundo termo en número de repeticións, *ualle*, identificado en sete documentos; en terceiro lugar sitúanse os cinco casos nos que o topónimo non figura acompañado de ningún outro modificador; e en catro ocasións repítese o uso do substantivo *comitatum*. Nas dúas últimas posicións están *commissum*, con dous casos, e *mandatione*, que só foi identificada nun documento. No gráfico 3 recóllese a frecuencia de uso de cada un en función da cronoloxía.

DOCUMENTOS: CONTIDO

Tras a revisión das fontes e a selección dos documentos para o seu estudo, así como a análise cuantitativa dos mesmos, procede continuar cunha aproximación ao seu contido estruturada en catro apartados: expresións para localizar bens no espazo; o uso de varios termos nun mesmo documento; o *commissum* e o *comitatus*; e por último a *mandatione*.

- ... et monasterium fundatum territorio Presares¹⁴: *expresións para localizar bens no espazo*

Ao estudar a presenza dos termos seleccionados na documentación obsérvase que adoitan aparecer en referencias que permiten situar distintos bens no espazo. Dentro deste uso máis amplo destaca unha utilización recorrente de *territorio*, localizado ata en 11 ocasións ao inicio do documento para identificar o empraçamento do mosteiro de Sobrado¹⁵. É o caso, por exemplo, do primeiro documento do Tombo I de dito cenobio, datado en outubro do ano 952:

*In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti siue honore sancti Sa-
uatoris et sancte Mariæ uirginis et genitricis Domini, siue sancti
Iacobi apostoli uel omnium sanctorum martirum quorum basilica*

¹⁴ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 23-26, doc. 2.

¹⁵ Distintos autores teñen reflexionado con anterioridade sobre esta cuestión, entre outros e vinculado concretamente ao mosteiro de Sobrado ver María del Carmen PALLARES MÉNDEZ e Ermelindo PORTELA SILVA, "Proyección territorial e influencia social de una institución monástica en la Edad Media: la abadía de Sobrado (952-1300)", en Xesús Balboa López, Herminia Pernas Oroza e José Manuel Pose Antelo (eds.), *Entre nós. Estudios de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Antelo*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2001, páxs. 209-241 (especialmente páxs. 211-212).

fundata esse dignoscitur in territorio Presares, uilla quod nuncupant Superato discurrante riuulo Tamare. (...) ¹⁶.

O topónimo *Presares* só aparece no comezo do documento, tras a invocación: é o *territorio* ou entidade no que se sitúa a *uilla Superato* na que foi fundada a basílica dedicada ao apóstolo Santiago e os seus mártires, beneficiada coa xenerosidade dos condes. Non se trata dun uso novidoso ou excepcional no conxunto da documentación de cronoloxía semellante, senón que se poden atopar exemplos para outros grandes mosteiros que dominaron o territorio galego altomedieval, como Samos¹⁷ ou Celanova¹⁸.

Para analizar a extensión desta fórmula é preciso preguntarse en primeiro lugar se o uso da expresión *territorio Presares* queda reservado a fórmulas de localización do mosteiro. A resposta é claramente negativa, tal e como se pode comprobar ao analizar outros textos, entre os que hai varios nos que se observa o recurso á expresión *In territorio Presares* e variantes para situar no espazo distintas propiedades. Como mostra disto, nunha carta de venda dunha herdade datada en xullo do 959 fanse as seguintes indicacións:

(...) Placuit mihi propria mea uoluntate ut facerem uobis iam dictis textum scripture uenditionis sicuti et facio de mea hereditate propria quam habeo in uilla que dicunt Uillare Coteio territorio Presares, (...) ¹⁹.

A herdade en cuestión atópase na *uilla* chamada *Uillare Coteio*, situada á súa vez no *territorio Presares*. Ambas indicacións permiten ir do particular ao xeral, da unidade mínima referida, a herdade, á máis ampla na que se integra, *Presares*, sen esquecer o elemento intermedio que constitúe a *uilla*, *Uillare Coteio*, a clave para delimitar o contexto espacial dentro da realidade ampla que constitúe o *territorio* mencionado.

¹⁶ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 21-23, doc. 1. Sobre as orixes do mosteiro e este documento ver PALLARES MÉNDEZ, *El monasterio de Sobrado: ...*, especialmente páxs. 71-83, e PALLARES MÉNDEZ e PORTELA SILVA, “Proyección territorial e influencia social...”, páxs. 210-212.

¹⁷ (...) *quorum baselica ac monasterium situm est provincia Gallecie, territorio Lausata, circa rivulum Sarrie, discurrante de Eribio vel Monte Serio. (...)*. Manuel LUCAS ÁLVAREZ, *El Tombo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*, Santiago de Compostela, Caixa Galicia, 1986, páxs. 69-72, doc. 5. O documento ten data de xullo do 872.

¹⁸ (...) *monasterii sancti Salvatoris atque sancti Martini qui fundatum est locum nuncupatum Cellenove, territorio Bubalo, (...)*. José Miguel ANDRADE CERNADAS, *O tombo de Celanova: Estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995, vol. I, pág. 178, doc. 116. O documento está datado en marzo do 944.

¹⁹ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 52-53, doc. 20.

Para o caso específico de *Uillare Coteio* non se identificaron coincidencias na toponimia actual, pero si é posible atopalas para outros semellantes, como un documento posterior, de 1040, no que se fai doazón dunha serie de herdades situadas no *territorio Presarense*:

*(...) Et sunt ipsas uillas et ipsas hereditates in uilla que nuncupant Maladelos et Karelli, decurrentes et concurrentes ad ecclesiam Sancte Marie et Sancti Laurentii, et prope ipsam ecclesiam kasale de Frogia (...). Et est ipsa donacione de super dicta territorio Presarense iuxta fluuio Tamarella subtus alpe Mauremorte locis de super dictis. (...)*²⁰.

Son varias as referencias toponímicas presentes no fragmento; en primeiro lugar a *uilla Maladelos*, á que se pon en relación co actual lugar de Madelos, parroquia de Carelle (San Lourenzo), concello de Sobrado. Xuntamente con ela aparece a *uilla Karelli*, con continuidade toponímica na indicada freguesía e no lugar de Carelle. A elas únese a *ecclesiam Sancte Marie et Sancti Laurentii*, advocación esta última que coincide novamente coa da parroquia de Carelle. Menciónase tamén o *kasale de Frogia*, posiblemente vinculado co que hoxe é o lugar de Froxa, situado a carón da igrexa de San Lourenzo de Carelle. Todos os bens obxecto de doazón son localizados no espazo, concretamente no *territorio Presarense*, e complétase a referencia coa mención a un río (*fluuio Tamarella*, o Tambre), e a un alto (*alpe Mauremorte*).

Os dous usos de *territorio Presares* que se veñen comentando non son incompatibles entre si. Hai documentos nos que ao inicio se sitúa o mosteiro na súa contorna, e máis adiante se dá a indicación dunha propiedade ou propiedades que se integran na mesma entidade territorial, como acontece neste documento do ano 955:

*(...) Quorum basilica sita est a nobis et monasterium fundatum territorio Presares prope fluuio Tamare haut procul a monte Mauremorte uilla prefata Superato. (...) Damus (...) in finibus territorii Montanos ad partem de Presares uillam que nominatur Castrum et Sanctum Sebastianum (...). In territorio Presares uillam cui dicitur Monasterium et ecclesiam uocabulo sancta Maria (...)*²¹.

²⁰ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 84-85, doc. 50.

²¹ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 23-26, doc. 2.

Xunto coa referencia ao mosteiro hai outras dúas máis a *Presares*. Na primeira menciónase unha *uilla, Castrum et Sanctum Sebastianum*, nos límites do *territorii Montanos*, cara a parte de *Presares*, o que proporciona unha referencia para a identificación da extensión de *Presares* e os territorios cos que linda. Na toponimia actual correspóndese coa parroquia de Castro, advocación de San Sebastián, concello de Mesía²². A segunda probablemente remita ao lugar no que viña de ser fundado o mosteiro, baixo advocación de Santa María²³.

No que respecta á expresión *territorio Presares* e variantes, todos os documentos nos que foi identificada responden a unha das dúas categorías (localización do mosteiro ou doutro tipo de ben inmoble), cando non ás dúas á vez, incluído o tomado do cartulario de Celanova²⁴.

Unha vez analizado o uso de *territorio Presares* queda comprobar o que acontecía cos outros vocábulos, na busca de patróns semellantes ou ben dunha utilización distinta que traslade a escenarios diferentes. Proseguindo coa frecuencia de uso como pauta, a segunda expresión é *ualle Presarense* e variantes, con sete mencións identificadas nas que predomina un uso equivalente ao de *territorio*, tal e como proba este fragmento tomado dun documento sen data que a editora sitúa entre o 966 e o 999: (...) *concedimus nostrum uillare nomine Bartiloni qui sic est ibi in ualle Presarense, ripa Tamaris, (...)*²⁵.

O *uillare Bartiloni* mencionado quizais se corresponda co actual lugar de Barcioi, parroquia de Folgoso (Santa Cristina), concello de Sobrado. En calquera caso, e máis aló dunha posible identificación na toponimia do tempo presente, o máis significativo do documento é comprobar como a expresión é empregada de forma comparable ao que sucedía coa de *territorio* nos casos comentados.

Polo que respecta a aqueles documentos nos que o topónimo non aparece acompañado de ningún dos termos identificados como referentes a entidades territoriais (*territorio, ualle, comitatum, commissum* e *mandatione*), en todos eles a preposición que acompaña ao nome apunta cara o sentido que se busca: *inter, de* e *in* alérganse nos cinco casos, indicando a idea de lugar en que, onde ou entre.

²² Hai máis documentos nos que aparece o *Castrum Sebastianum Sanctum* na mesma fonte, por exemplo un documento do ano 966 no que tamén se dá o dobre uso de *Presares*: (...) *basilica fundata esse decernitur et monasterium constructum in territorio Presares prope fluuio Thamare et non procul a monte Mauremorte uilla prefata Superato. (...) in parte Presares, uillam que nominatur Castro, ubi dicunt Sebastianum Sanctum; (...)*. LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 33-37, doc. 6.

²³ Para as orixes do mosteiro de Sobrado son especialmente relevantes os estudos de María del Carmen Pallares Méndez e Ermelindo Portela Silva. Entre outros traballos destes autores, PALLARES MÉNDEZ, *El monasterio de Sobrado: ...*, e PALLARES MÉNDEZ e PORTELA SILVA, "Proyección territorial e influencia social...".

²⁴ ANDRADE CERNADAS, *O tomo de Celanova ...*, vol. I, páxs. 93-94, doc. 60.

²⁵ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 83-84, doc. 49.

Por exemplo, nun documento do 930 sitúase unha *uilla inter Presares et Montanos*²⁶, é dicir, entre as dúas entidades de Présaras e Montaos.

Sen entrar naqueles documentos nos que se emprega máis dun dos termos identificados, quedan por mencionar os que menos veces se repiten segundo a busca realizada. Para *comitatum* son distintos os tipos documentais nos que está presente, tanto doazóns como recoñecemento de termos e incluso unha carta de inxenuidade. Afástase do visto para *territorio* e *ualle*, como se pode comprobar nunha doazón de Ramiro III feita no ano 968 e segundo a cal se confirma a Sobrado a posesión, entre outros bens, do *comitatum Presarense*²⁷, sen que se mencionen outros bens situados dentro dos límites desta entidade. En canto ao *commissum*, aparece nun documento dez anos anterior polo que o rei Ordoño IV facía entrega ao mesmo cenobio do *comissum de Presares*²⁸, nun uso comparable ao de *comitatus*.

Queda por último a *mandatione*, cun só caso identificado nun documento do ano 955 no que tres particulares fan unha doazón ao mosteiro de Sobrado da metade dunha herdade (...) *que habemus in territorio Galletie sub urbio Lucense, in mandatione que dicunt Presares, id est uilla que uocant Sancti Iuliani in Colimbrianos et uilla de Marciano, uilla de Cartemiro* (...) ²⁹. Emprégase unha fórmula comparable á de *territorio* e *ualle Presares*, xa que as *uillae* obxecto de doazón son localizadas dentro da *mandatione que dicunt Presares*, e ademais pode verse o termo *territorio* referido a unha realidade distinta, aquela que reúne a *Presares* pero tamén a un espazo moito máis amplo, o *territorio Galletie*, mostrando a versatilidade e distinta concepción do propio vocábulo *territorio*.

- *O ualle Presarense e o uso de varios termos nun mesmo documento*

Como xa se indicou, nalgúns documentos dáse o uso de distintas palabras acompañando a *Presares*, o que implica que a clasificación e explicacións precedentes non sempre reflicten a realidade que se aprecia na documentación. Un dos

²⁶ (...) *in uillas quas uocitant Presares, cum ecclesiis uocabulo Sanctum Petrum et Sancta Maria monasterio uilla Natonis qui est fundatum inter Presares et Montanos* (...). LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 86-88, doc. 52.

²⁷ (...) *donamus atque concedimus et contestamus sacro sancto et uenerabili altario uestro et femine Geloire confesse et continenti, (...) comitatos nostro quam et pro auios nostros et parentes atque unguine regio per commissorios obtinuerunt auios et parentes et predecessores uestros, (...) isti sunt: de comitatu de Mera IIIº, (...) etiam confirmamus uobis comitatum Presarense, (...)*. LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 127-130, doc. 107.

²⁸ (...) *Iccirco Domine Ihesu offerimus tibi, (...) comissum de Presares qui iuxta ipsum monasterium in ualle sunt habitantes, non longe set uicina construantur ab omni integritate secundum regiam consuetudinem comitibus solebat mandare, (...)*. LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 125-127, doc. 106.

²⁹ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páx. 61, doc. 30.

casos nos que sucede isto é un documento no que se combinan nunha mesma oración *comitatum* e *ualle*, e noutra parte do texto tamén aparece o *territorio Presarense*:

*(...) Coniuncti sunt duo pontificis, (...), et collecti pariter in loco predicto, quod dicitur Sanctum Petrum, territorio Presarense, discurrente riuulo Tamarense, (...). Et sciscitantes ab inuicem negotiorum causas quia questus proprios exponentes alterutrum, dicente domno Pelagio episcopo cum omni clero suo, quem in ipso comitatum Presarense uel Ualle habebant de plebe Sancte homines Marie qui per se fecerant rationem ad hanc edem in diebus pontificis patris domni Gundisalui episcopi, (...)*³⁰.

O documento dá conta dunha disputa entre os bispos de Iria e Lugo que ten relación con Sobrado; o texto non ten data, pero a editora sitúao entre os anos 986 e 999, no período de maior difusión do topónimo *Presares* nas fontes consultadas. O termo *territorio* aparece empregado nun dos usos habituais xa comentados, actuando como referencia para localizar unha propiedade no espazo (o *loco* chamado *Sanctum Petrum*). Os outros dous vocábulos, *comitatum* e *ualle*, aparecen unidos pola conxunción *uel*, que aporta un valor disxuntivo de elección ou preferencia, comparable co actual “ou”³¹, e que podería apuntar cara unha relación de equivalencia ou correspondencia entre ambos.

A cuestión do significado do termo *ualle* na documentación altomedieval ten sido abordada por distintos autores, tamén no que respecta ao caso de *Presares* e este documento. Unha perspectiva xeral é a que ofrece Emma Blanco Campos, partindo das propostas de José Ángel García de Cortázar, para quen o *valle* é unha (...) *unidad de organización social del espacio de carácter supralocal o minicomarcal que (...) puede responder o no a un valle en el sentido geográfico del término, pero siempre responde a una unidad social (...)*³², e que estaría formado

³⁰ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 131-133, doc. 109.

³¹ *vel*, conj. and adv. [old inv. of *volo*] *prop.*, will, choose, take your choice; hence, I. As disjunctive conjunction, to introduce an alternative as a matter of choice or preference, or as not affecting the principal assertion (while aut introduces an absolute or essential opposition; (...). I. In gen. or (if you will), or else, or (at your pleasure), or (at least), or (it is indifferent), or (what is the same thing), etc. (...). Charlton T. Lewis e Charles Short, *A Latin Dictionary*, Oxford, (1933 [1879]), voz “*vel*”, [na rede], dispoñible en <<http://clt.brepolis.net/dld/Default.aspx>> [Consulta: 22/02/2018].

³² Emma BLANCO CAMPOS, “Valles y aldeas: las Asturias de Santillana”, en José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre (ed.), *Del Cantábrico al Duero: Trece estudios sobre organización social del espacio en los siglos VIII a XIII*, [Santander], Universidad de Cantabria, 1999, páx. 159.

por un número variable de aldeas, que manteñen vínculos entre elas para distintas cuestións³³.

Anterior no tempo a esta, e con relación directa co topónimo obxecto de análise, é a proposta de Amancio Isla Frez, quen sostén que se pode facer unha diferenciación segundo o tipo de texto no que son empregados. Fai unha distinción entre termos que só aparecerían nos documentos do poder (principalmente rexio, pero tamén eclesiástico e nobiliario), *commisso*, *comitato* e *mandatione*, e os propios da documentación privada, *territorio*, *ualle* e *terra*. Este último grupo tería nos textos a función de localizar as distintas propiedades mencionadas, co significado de unidades xeográficas e de poboación ligadas á tradición, mentres os do primeiro tipo levan implícitas connotacións de poder e sometemento. Sobre o caso concreto de Présaras sinala que o feito de que haxa un territorio e un condado aos que se lle dá ese nome non implica que sexan realidades idénticas: un refírese á realidade xeográfica e humana, e o outro á administración do reino³⁴.

Á vista do documento e da relación que parece implicar a presenza de *uel* entre *comitatum* e *ualle*, a explicación de Amancio Isla Frez non semella axeitada; ambos termos parecen equipararse no texto, de xeito que cando se fale do *ualle Presarense* non hai que pensar nunha realidade distinta á do *comitatum* do mesmo nome. *Ualle* designaría unha unidade territorial coñecida cun topónimo concreto, cunha única base territorial común á do *comitatum*, neste caso Présaras³⁵.

Hai outro documento no que se inclúen os termos *ualle* e *territorio* que resulta de interese. Trátase dun texto do ano 994 no que se menciona unha igrexa edificada no *ualle Presarense*, xunto ao río Tambre, e outra baixo advocación de San Miguel, no *ualle Presarense, territorio Bauegio*³⁶. Dentro do *ualle Presarense* identifica unha unidade distinta de *Presares*, á que chama *territorio Bauegio*. Polo tanto, preséntase un esquema no que na realidade “val de Présaras” se integra outra de menores dimensións, o “territorio *Bauegio*”, o que se pode poñer en relación coa proposta de Emma Blanco Campos e José Ángel García de Cortázar de que o *ualle* non ten por que corresponder coa realidade xeográfica así denominada³⁷. Isto non debe levar a pensar en que a hipótese de equivalencia entre termos que vén de ser exposta sexa errónea, xa que ambos termos, *ualle* e *territorio*, son empregados para aludir a unidades de dimensións variables, tanto circunscricións

³³ BLANCO CAMPOS, “Valles y aldeas: ...”, pág. 168.

³⁴ Amancio ISLA FREZ, *La sociedad gallega en la Alta Edad Media*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1992, páxs. 144-145.

³⁵ BERMÚDEZ BELOSO, *O espazo no occidente...*, páxs. 247-248.

³⁶ (...) *Edificata nanque fuit ecclesia in ualle Presarense, ripa Tamaris, et uilla Felgoso, in Christi honore et Eulalie (...) Simul etiam commendatam uobis facio aliam ecclesiam uocabulo Sancti Michaelis, que simili modo aorum meorum est, nomine Osoari, ualle Presarense, territorio Bauegio, (...)*. LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 81-83, doc. 48

³⁷ BLANCO CAMPOS, “Valles y aldeas: ...”, pág. 159.

amplas que á súa vez poden ser divididas internamente como outras menores que se integran nas primeiras.

- *Commissum e comitatum* de Presares

A equiparación e uso indistinto dos termos faise máis evidente se cabe ao poñer nun mesmo plano de comparación unha serie de documentos directamente vinculados cunha doazón rexia copiada no cartulario sobradés e datada no 958. Segundo o texto, en dito ano o rei Ordoño IV fixo entrega ao bispo Sisnando, fillo dos patronos de Sobrado Hermenexildo e Paterna, e como fundador do mosteiro, do *commissum de Presares* nas condicións nas que segundo o costume rexio adoitaban telo os condes³⁸. Dez anos despois, no 968, o monarca Ramiro III confirma a Sobrado a posesión do *comitatum Presarense*³⁹, que non pode ser outro que o *comissum* outorgado por Ordoño IV ao descendente dos fundadores do cenobio. Transcorridos outros dez anos, no 978, o rei Ramiro III volve confirmar a posesión do *comisso Presarense* ao mosteiro de Sobrado⁴⁰.

A secuencia permite observar a alternancia entre *commissum* e *comitatum* acompañando a un mesmo topónimo nun período de só 20 anos, sen que parezan darse diferenzas notables entre ambos termos. Véñense confirmar esta tendencia noutro documento da mesma fonte, sen data e que a editora sitúa entre os séculos XI e XII⁴¹, no que se fai unha descrición dos termos do *comisso de Presares*⁴². Comeza o texto coa seguinte oración: *Isti sunt termini de comisso de Presares quod est integro de Superato*, á que segue a descrición dos límites, tras a que se inclúe o seguinte: *Totum istum comitatum est de Superato, (...)*. A realidade á que se alude é a mesma, e *comisso* e *comitatum* alternáanse como sinónimos.

³⁸ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 125-127, doc. 106. Para o texto ver nota 28.

Sobre este documento ver PALLARES MÉNDEZ e PORTELA SILVA, “Proyección territorial e influencia social...”, páxs. 222-223, e María del Carmen PALLARES MÉNDEZ e Ermelindo PORTELA SILVA, “El lugar de los campesinos. De repobladores a repoblados”, en Ana Rodríguez López (ed.), *El lugar del campesino: En torno a la obra de Reyna Pastor*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València, 2007, páxs. 61-88, especialmente páxs. 82-83.

³⁹ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 127-130, doc. 107. Para o texto ver nota 27.

⁴⁰ (...) *et confirmamus uobis comisso Presarense secundum resonat in testamento, (...)*. LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, pág. 130, doc. 108.

⁴¹ María del Carmen Pallares Méndez e Ermelindo Portela Silva propoñen unha data moito máis precisa, concretamente o ano 958, no que se realiza a primeira concesión de mans do rei Ordoño IV, ou os seguintes, polo tanto anterior no tempo á proposta de P. Loscertales de García de Valdeavellano. PALLARES MÉNDEZ e PORTELA SILVA, “Proyección territorial e influencia social...”, pág. 223.

⁴² LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 139-140, doc. 113.

Das denominacións mencionadas ata o momento é probable que a menos familiar sexa a de *commisso*; tanto *ualle* como *comitatum* e *territorio* mantéñense na linguaxe actual, e aínda que o seu significado sufriu variacións co paso dos séculos a permanencia permite formarse unha idea da que partir. Porén, no caso de *commisso* non é doado atopar conexións que sirvan de referencia, facéndose máis necesario acudir a estudos que abordaran a cuestión con anterioridade. Neste sentido cómpre nomear un traballo de Claudio Sánchez-Albornoz, titulado “Homines mandationis y iuniores”⁴³ e no que dedica un apartado a “Commissa, comitatus, mandationes”⁴⁴. Para este autor os termos *commissum* e *comitatus* son empregados indistintamente na documentación, sendo o primeiro de orixe e difusión máis antiga (goda), mentres o segundo se tería forxado entre finais do século VIII e o IX, iniciándose a súa difusión con máis forza no século X. Asistiríase a un fenómeno de substitución dun termo por outro, o máis antigo que vai caendo progresivamente en desuso ata a imposición do *comitatus*, moi ligado á súa vez á figura do *comes*⁴⁵. Con posterioridade, Carlos Baliñas Pérez faise eco da dificultade de caracterización de cada unha das entidades por separado; inicialmente fai unha distinción en función do responsable e o tamaño (*comitatus* rexido por un *comes*, menor dimensión do *commissum*), pero a continuación el mesmo afirma que non se corresponde coa realidade que se observa na documentación, na que se dá unha alternancia entre ambos para aludir a unha mesma entidade⁴⁶.

Precisamente o exemplo de Présaras, a través dos documentos indicados, é o que leva a apoiar esta teoría da alternancia que defende Carlos Baliñas Pérez.

⁴³ Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUIÑA, “Homines mandationis y iuniores”, en Claudio Sánchez-Albornoz y Menduina, *Viejos y nuevos estudios sobre las instituciones medievales españolas*, Madrid, Espasa-Calpe (1976-1980), vol. I, páxs. 365-577. Publicado con anterioridade en Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ, “Homines mandationis y iuniores”, *Cuadernos de Historia de España*, 53-54 (1971), páxs. 7-235.

⁴⁴ SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUIÑA, “Homines mandationis ...”, páxs. 443-474.

⁴⁵ SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUIÑA, “Homines mandationis ...”, páxs. 453-470.

⁴⁶ Carlos BALIÑAS PÉREZ, *Do mito á realidade: A definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*, Santiago de Compostela, Fundación Universitaria de Cultura, 1992, páxs. 324-325 e 505-511.

Menciónanse só dous dos autores que trataron a cuestión, que foi analizada desde distintas perspectivas por outros investigadores como: Henrique da GAMA BARROS e Torquato de SOUSA SOARES (ed.), *História da administração pública em Portugal nos séculos XII a XV*, Lisboa, Livraria Sá da Costa, 1945-1954, vol. I, páxs. 220-224 e vol. XI, pág. 11; Carlos ESTEPA DÍEZ, *El Nacimiento de León y Castilla, siglos VIII-X*, Valladolid, Ámbito, 1985, páxs. 81-85; Fernando LÓPEZ ALSINA, *La ciudad de Santiago de Compostela en la alta edad media*, Santiago de Compostela, Ayuntamiento de Santiago de Compostela, 1988, especialmente páxs. 220-226; ISLA FREZ, *La sociedad gallega ...*, páxs. 144-151; LUIS GARCÍA DE VALDEAVELLANO Y ARMICIS, *Curso de historia de las instituciones españolas: De los orígenes al final de la edad media*, Madrid, Alianza, 1968, pág. 501; Carlos BALIÑAS PÉREZ, “El territorium saliniense y los orígenes altomedievales de la comarca de Arousa”, en Augusto Guedes de Castro (ed.), *Arousa medieval y románica: I Simposio de Historia y Patrimonio Cultural de Vilagarcía de Arousa*, Vilagarcía de Arousa, Concello de Vilagarcía de Arousa, páxs. 72-73; BERMÚDEZ BELOSO, *O espazo no occidente...*, páxs. 141-188 e 223-278.

Neste caso dáse a circunstancia de que resulta máis difícil comprobar a substitución dun termo polo outro (*commissum* por *comitatus*), como defenden distintos autores, polo feito de que o propio topónimo cae en desuso, como se puido comprobar nos gráficos 1, 2 e 3 de evolución cronolóxica. O período de maior presenza de *Presares* e derivados no cartulario sobradés coincide co de maior difusión do termo *commissum*, o século X, mentres que a decadencia dun vai parella á do outro.

Por un lado identifícanse *ualle* e *territorio* como denominacións que poden actuar como equivalentes, e por outro semella que *commissum* e *comitatus* tamén se empregaron indistintamente. Ao mesmo tempo, dado o suxeito común (o topónimo *Presares*), parece posible afirmar que os catro aluden a unha mesma realidade territorial na que estaba situada o mosteiro de Sobrado e que tiña uns límites que se poden coñecer grazas a un documento do Tombo I de Sobrado⁴⁷.

- *A mandatione Presares*

Queda un termo por analizar do listado aportado inicialmente: *a mandatione*. Só foi localizado un caso nas fontes consultadas no que apareza esta denominación unida a *Presares*. Trátase dun texto do ano 955 no que un particular e os seus fillos realizan unha doazón ao rei Ordoño III:

(...) *facimus cartulam incommuniacionis de medietate de nostra hereditate que habemus in territorio Galletie sub urbio Lucense, in mandatione que dicunt Presares, id est uilla que uocant Sancti Iuliani in Colimbrianos et uilla de Marciano, uilla de Cartemiro (...)*⁴⁸.

Ao igual que sucedía co *commissum*, o termo *mandatione* resulta en principio menos coñecido que os de *comitatum*, *ualle* ou *terra*, razón pola que, ao igual que co indicado *commissum*, faise necesario consultar outros traballos previos. No *Léxico hispánico primitivo* impulsado por Ramón Menéndez Pidal defínese este termo como *señorío, poder e término jurisdiccional*⁴⁹. Hai ademais outra figura indefectiblemente unida a esta: a dos *homines mandatione*, un grupo de relevancia na sociedade do Reino de León con presenza nas leis leonesas de 1017, que permiten coñecer que estas persoas estaban baixo control de saíóns e meiriños,

⁴⁷ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 139-140, doc. 113.

⁴⁸ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, pág. 61, d. 30.

⁴⁹ RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL, RAFAEL LAPESA, CONSTANTINO GARCÍA e MANUEL SECO (eds.), *Léxico hispánico primitivo (siglos VIII al XII): Versión primera del "Glosario del primitivo léxico iberorrománico"*, [Madrid], Fundación Ramón Menéndez Pidal, Real Academia Española, 2003, páxs. 358-359, voz "mandatione".

é dicir, de funcionarios rexios⁵⁰. Están presentes entre outras obras no traballo de Claudio Sánchez-Albornoz mencionado ao falar dos *commissos*, “Homines mandationis y iuniores”, que comeza facendo referencia ás leis leonesas de 1017⁵¹.

Sen entrar en detalle no papel que xogaban estes *homines mandationes* na sociedade leonesa do período plenomedieval nin nos distintos estudos que os analizaron, para o fin buscado neste traballo séguese a caracterización que propón Isabel Alfonso Antón, quen tendo en conta as consideracións dos autores que a precederon propón que a *mandatione* non sería senón outra forma de nomear ao reguengo⁵². Seguindo esta idea, unha proposta máis recente interpreta *mandatione* como un termo que faría referencia ás propiedades do rei dentro de cada unha das circunscripcións que conformaban a rede territorial do reino, de xeito que cando un *commissio* e unha *mandatione* acompañan a un mesmo topónimo, a segunda designa todo o que é do monarca dentro do primeiro. Non tería por que ser un espazo único, senón que se pode manifestar en forma de nebulosa, de propiedades repartidas en distintos puntos dunha mesma entidade territorial⁵³.

Volvendo sobre o documento do 955, e tendo presentes estas interpretacións, o que se estaría a doar sería unha serie de propiedades que se situaban dentro do dominio do rei en *Presares*; a *mandatione que dicunt Presares* faría referencia ás *uillae* que en distintos puntos do territorio de Présaras integraban o patrimonio

⁵⁰ Transmisión do *Liber Fidei* de Braga, edición de Avelino de Jesús da COSTA (ed. lit.), *Liber fidei Sanctae Bracarense Ecclesiae*, Braga, Asemblea Distrital, 1965-1978, vol. I, páxs. 3-5, doc. 1.

O interese neste grupo vense manifestando desde momentos temperáns na historiografía, como se pode comprobar pola súa presenza en artigos publicados na primeira metade do século XX por Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUÑA, “Un texto desconocido del fuero de León”, *Revista de Filología Española*, 9 (1922), páxs. 317-323, e Luis VÁZQUEZ DE PARGA, “El fuero de León”, *Anuario de historia del derecho español*, 15 (1944), páxs. 464-498. A transmisión no cartulario bracarense das citadas leis do 1017 foi tamén obxecto de atención de distintos autores como Alfonso GARCÍA-GALLO Y DE DIEGO, “El fuero de León. Su historia, textos y redacciones”, *Anuario de historia del derecho español*, XXIX (1969), páxs. 5-149.

⁵¹ SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUÑA, “Homines mandationis ...”, páxs. 371-424.

⁵² (...) *En primer lugar la expresión mandados (...) me parece alude a uno de los nombres de los antiguos distritos del reino, las mandaciones. En este sentido es otra forma de nombrar al territorio de dominio real o realengo, sus moradores, por tanto, pueden recibir ese nombre de mandados, término similar al más conocido de homines de mandatione o mandamento, (...)*. Isabel ALFONSO ANTÓN, “La comunidad campesina”, en Reyna Pastor de Tognerini, *Poder monástico y grupos domésticos en la Galicia foral Siglos XIII-XV: la casa, la comunidad*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, páxs. 323-324. Entre os autores aos que remite Isabel Alfonso Antón está Luis García de Valdeavellano, que di o seguinte: (...) *En el Reino astur-leonés, los labriegos libres que poseían tierras ajenas en tenencia y que estaban adscritos a sus fundos, (...) eran tributarios en cuanto habitaban y explotaban una tierra ajena sujeta a gravámenes, y eran hombres de señorío o mandación (homines de mandatione, homines de mandamento) por estar sometidos a la potestad de mando señorial, que podía corresponder al Rey, al Conde o Potestad que regía un distrito del Reino o al señor de un gran dominio. (...)*. GARCÍA DE VALDEAVELLANO Y ARMICIS, *Curso de historia de las instituciones ...*, pág. 349.

⁵³ BERMÚDEZ BELOSO, *O espazo no occidente ...*, páxs. 205-207.

rexio, sen que necesariamente conformasen un espazo continuo, compacto e único, senón que o fio común entre elas é o vínculo co rei.

A pesar das particularidades que van aparelladas ao termo de *mandatione*, o repaso polas fontes escritas nas que está presente o topónimo *Presares* e os termos *commissio*, *ualle*, *territorio*, *comitatus* e *mandatione* constitúe unha mostra da diversidade terminolóxica que se observa na documentación para referir a unha realidade que ocupa un mesmo territorio. Dun xeito ou doutro, todos teñen relación con *Presares*, circunscrición á que se fai referencia na documentación conservada de formas distintas e que se integra na rede que organiza o territorio galego medieval.

DIMENSIÓN TERRITORIAL DE *PRESARES*

Queda unha última pregunta: cal é esa realidade territorial englobada baixo o nome de *Presares*? É posible coñecer de forma aproximada a súa extensión e límites? Como queda claro pola documentación analizada, o topónimo foi caendo en desuso progresivamente, cunha presenza anecdótica no século XII e con características distintas a épocas anteriores. Segundo o *Nomenclátor* oficial actual, só un lugar⁵⁴ e unha parroquia⁵⁵, ambos próximos ao emprazamento do mosteiro, preservan a antiga denominación. Non quedou pegada nas circunscricións da contorna do cenobio, nin nas civís nin nas eclesiásticas; xa na organización dos arciprestados que leva a cabo o arcebispo Pedro III para a arquidiocese de Santiago de Compostela no 1177 aparece Sobrado como un dos que forman parte do arce-diagado de Cornado⁵⁶, e será a denominación que se manteña ata o día de hoxe⁵⁷.

⁵⁴ Ponte Présaras, freguesía de Andavao (San Martiño), concello de Boimorto.

⁵⁵ Présaras (San Pedro), concello de Vilasantar.

⁵⁶ (...) *Et archidiaconatum de coronato contentum esse uolumus archipresbiteratibus de sobrado* (...). LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa A. M.* ..., vol. IV, apéndice, páxs. 122-124, doc. L.

⁵⁷ A extensión do arciprestado de Sobrado nos séculos XVI e XVII pode coñecerse a través dos distintos listados que se conservan para a arquidiocese compostelá no período moderno, como son o *Libro do Subsidio* (Mercedes VÁZQUEZ BERTOMEU, *A Igrexa de Santiago contra 1500: (O libro do subsidio)*, Santiago de Compostela, Lóstrego, 2003), a “Memoria y relacion de las Feligresias que hay en el Arzobispado de Santiago y de los vescinos y feligreses que en ellas hay” de 1587 (editada por Tomás GONZÁLEZ, *Censo de población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI. Con varios apendices para completar la del resto de la Peninsula en el mismo siglo, y formar juicio comparativo con la del anterior y siguiente, según resulta de los libros y registros que se custodian en el Real Archivo de Simancas*, Madrid, Imprenta Real, 1829, páxs. 319-329 [na rede], dispoñible en <<http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=7823>> [Consulta: 07/03/2018]) e a visita de Jerónimo del Hoyo (Jerónimo del HOYO, *Memorias del Arzobispado de Santiago: reproducción facsimilar*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago, Universidade de Santiago de Compostela Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 2016, e Jerónimo del HOYO, Ángel RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (ed.) e Benito VARELA JÁCOME (ed.), *Memorias del arzobispado de Santiago*, Santiago de Compostela: Porto y Cía. Editores, 1950?).

O punto de partida para o coñecemento do espazo chamado Présaras constitúeno as referencias toponímicas actuais, o arciprestado de Sobrado e a localización do mosteiro, ademais das investigacións realizadas con anterioridade. Interesan especialmente as reflexións de María del Carmen Pallares Méndez, quen comezaba o seu estudo sobre o mosteiro de Sobrado coa seguinte descrición do marco xeográfico no que este se encadraba:

*(...) Los límites de la demarcación administrativa altomedieval, conocida con el nombre de Condado de Présaras, han llegado hasta nosotros merced a un documento contenido en el libro I del Cartulario del Monasterio de Sobrado. Dentro de los límites que nos señala este documento, (...) se hallan aproximadamente 512 km² de tierras que, apoyadas, al oeste, en el tramo más septentrional de la Dorsal Galaica (Sierras de la Loba, Coba da Serpe y del Coreón), engloba las cabeceras de los ríos Mandeo, al norte, Tambré, en el centro y el oeste, e Iso, Boente y Furelos al sur. (...)*⁵⁸.

O documento ao que refire a autora é un dos xa comentados pola utilización da expresión *commisso de Presares* e a alternancia con *comitatum*, sen data no cartulario de Sobrado pero que a editora sitúa entre os séculos XII e XIII⁵⁹. Contén abundantes detalles que aportan unha información moi relevante para o coñecemento da entidade, cunhas 17 referencias concretas sobre os límites do termo nas que conviven topónimos que sufriron poucos cambios (como *Aranga* ou *Coua de Serpente*) con outros que non foi posible localizar ben polo seu carácter xenérico (*illas seixas*) ou ben por non ter atopado unha evolución posible nos nomes actuais (*riuulo de Uarazon*)⁶⁰.

⁵⁸ PALLARES MÉNDEZ, *El monasterio de Sobrado: ...*, páx 1.

⁵⁹ LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 139-140, doc. 113.

⁶⁰ (...) *Id est per Coua de Serpente, et inde per Petra de domno Ueremudo, et inde per capud de Nauefracte, et inde in Aranga, et inde ad Montemalo, et inde ad illa lagona de Iaurino quod dicitur Pantonaria, et inde ad illas Lausas super Cendulfi, et inde per castrum de Sancto Sebastiano usque in Tamarae, et de alia parte per Bratis, et inde per Gandra de Bauegio, et inde per illas seixas, et inde ad Sancta Cruce de Senator, et inde ad Boenti, et inde ad Melidi, et inde ad riuulo de Uarazon, ipso rio Infesto usque in Montelen et inde torna ad Lamas Maiores, et inde ad Coua de Serpente unde cepimus. Totum istum comitatum est de Superato, (...)*. LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol I, páxs. 139-140, doc. 113. Os lugares que se propoñen como identificacións están representados nos mapas 1 e 2 por medio de polígonos sombreados en gris que se corresponden coa extensión actual das parroquias das que forman parte.

Para a identificación e localización dos nomes consultouse o *Nomenclátor* oficial (XUNTA DE GALICIA, *Nomenclátor ...*), a cartografía (MINISTERIO DE FOMENTO, INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL, *Visor Iberpix 4* [na rede], dispoñible en <<http://www.ign.es/iberpix2/visor/#>> [Consulta: 25/03/2018]), os índices

Xunto coa descrición do *commisso* nos restantes documentos seleccionados hai varios con referencias toponímicas asociadas a *Presares*, especialmente de *uillae*, *hereditates* e algún *kasale*. A revisión de todos eles obtivo un resultado desigual: de algo máis de 80⁶¹ topónimos localizados foi posible facer unha proposta para 45, entre os que hai nove dubidosos⁶².

Como se pode observar no mapa 1, hai unha coincidencia bastante notable entre os lugares identificados a partir dos distintos documentos e a descrición do *commisso*. Onde se perciben diferenzas máis notables é no límite sur: mentres que os puntos máis meridionais coinciden coa liña do que é nos séculos XVI e XVII o arciprestado de Sobrado, as referencias do documento 113 do tomo penetran no veciño arciprestado de Abeancos, que á súa vez constituía unha circunscrición na organización civil ao igual que *Presares*⁶³.

No mapa 1 os únicos límites definidos que figuran son os do arciprestado de Sobrado e limítrofes en época moderna, reconstruídos a partir de distintas fontes segundo o bispado⁶⁴. No inicio do seu traballo dedicado ao centro monástico, María del Carmen Pallares Méndez propuña unha extensión de 512 km² para o condado de *Présaras*⁶⁵. Non resulta doado trazar o perfil do que pode ter sido o *comitatum*, *territorio*, *ualle* ou *commisso de Presares* entre os séculos IX e XII; as dúbidas sobre a correcta identificación dos lugares, a problemática de todos os que quedan sen identificar e a distinta concepción do territorio son factores que dificultan de forma notable o proceso. Con todo, tendo en conta os puntos e as

da edición dos tomos (LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*) e o *CODOLGA* (LÓPEZ PEREIRA (dir.), *CODOLGA ...*).

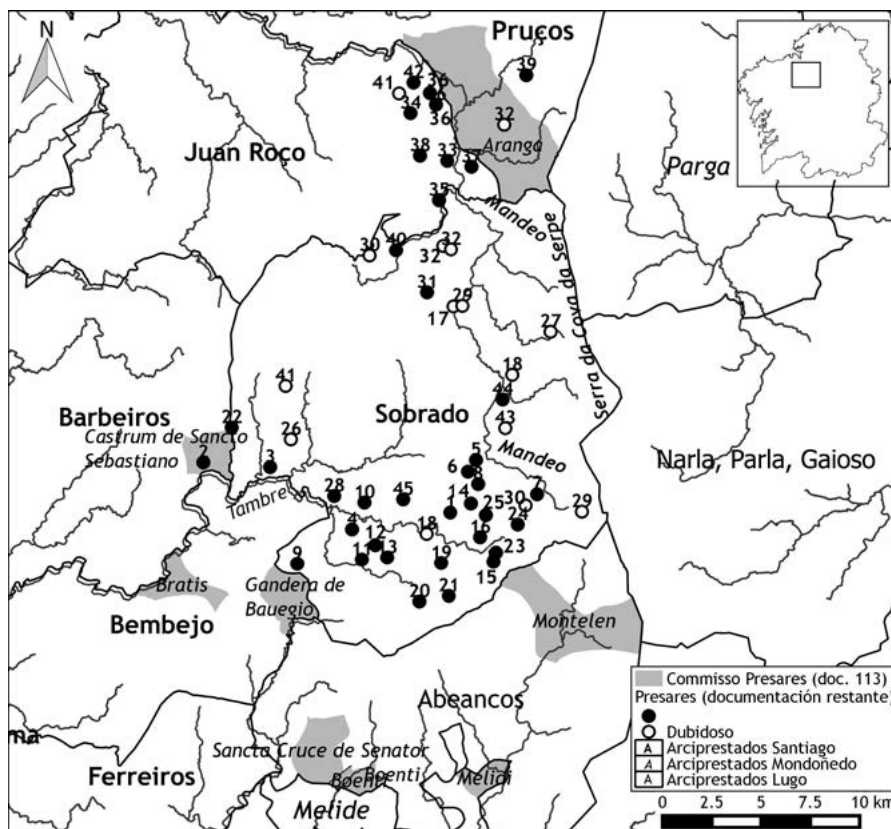
⁶¹ Resulta difícil dar unha cifra exacta dado que nalgúns casos hai dúbidas sobre se se trata de dous nomes diferentes ou distintas grafías dun mesmo topónimo.

⁶² Como se pode comprobar na táboa dos apéndice, trátase de *Uillar Plano* (18), *Mandeo* (29), *Lagona* (30) e *Guistrumir* (41), con dous puntos no mapa 1, e *Maquis* (32) con tres; ademais, tamén se representaron dous puntos para *Pardinas* (36), presente na actualidade en dúas aldeas veciñas (Pardiñas de Abaixo e de Arriba, parroquia de Muniferral, San Cristovo), aínda que non están marcados como dubidosos no mapa. No caso de *Maquis*, dos tres lugares hoxe en día chamados Maques dous teñen unha situación semellante, Maques de Arriba e de Abaixo, parroquia de Curtis (Santaia), aos que se un terceiro lugar na veciña freguesía de Aranga (San Paio).

⁶³ Nun dos documentos analizados, do 992, menciónase unha igrexa de Santa María fundada (...) *in uilla Bonimenti et Colina, territorio Presares et Auiancos*. (...). LOSCERTALES DE GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del monasterio ...*, vol. I, páxs. 163-165, doc. 130. A única posible continuidade identificada é o monte de Boimente, freguesía de Grixalba, localización dubidosa (43) por non coincidir cos límites do arciprestado.

⁶⁴ Para o caso de Santiago de Compostela véxase nota 54. Para Mondoñedo, o “Memorial de las iglesias que hay en todo el Obispado de Mondoñedo, y de los feligreses que tiene cada una”, de 1587 (editado por GONZÁLEZ, *Censo de población de las provincias ...*, páxs. 267-273); e para Lugo unha relación de parroquias elaborada a mediados do século XVIII e incluída como apéndice nun episcopologio da sé: Antonio GARCÍA CONDE e Amado LÓPEZ VALCÁRCCEL, *Episcopologio lucense*, Lugo, Fundación Caixa Galicia, 1991, páxs. 741-799.

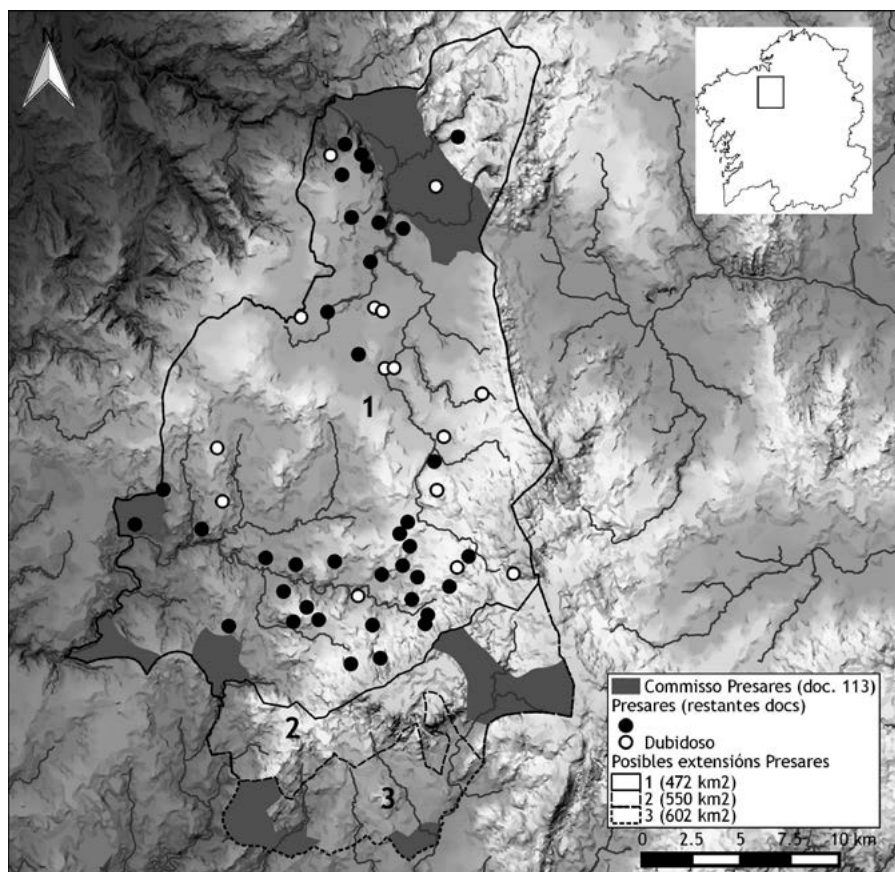
⁶⁵ PALLARES MÉNDEZ, *El monasterio de Sobrado: ...*, pág. 1.

Mapa 1. Referencias toponímicas asociadas a *Presares* na documentación

parroquias marcadas no mapa 1 realizouse o trazado de tres perfís distintos, empregando como base cartográfica a actual rede parroquial, tal e como se representa no mapa 2.

O trazado de menores dimensións (472 km²) é o máis próximo ao arciprestado de Sobrado no período moderno, incluíndo a maiores deste só aquelas parroquias nas que foi localizado algún dos lugares citados nos documentos, e que deixa fóra parte das identificacións do documento 113. O segundo (550 km²) é o que máis se achega á proposta de 512 km² de María del Carmen Pallares Méndez; ademais do recollido no primeiro abrangue parte das parroquias do veciño arciprestado de Abeancos, ao norte dos indicados límites de *Sancta Cruce de Senator*, *Boenti* e *Melidi*. O máis extenso de todos (602 km²) inclúe todos os puntos e polígonos representados no mapa 1, nunha proposta que semella a menos probable de todas pola importante presenza no arciprestado de Abeancos de época moderna.

Mapa 2. Proposta de reconstrución dos límites aproximados de *Presares*

A representación do relevo no mapa 2 leva a formular a hipótese de que os montes ao leste e sur condicionen a propia extensión e delimitación do termo, de xeito que á serra da Cova da Serpe como límite leste se una polo norte o cordal de Moutouto e ao sur os montes do Bocelo, máis próximo por tanto á representación sinalada cos números 1 ou 2 no mapa. En calquera caso, o obxectivo buscado non era o de dar uns límites precisos e fixos para a realidade denominada Présaras, cunha extensión exacta en km², senón situala no espazo e achegarse aos lugares que a formaban, así como identificar a entidade que a sucederá no tempo (arciprestado de Sobrado).

CONCLUSIÓNS

Unha das institucións protagonistas da Idade Media galega foi o mosteiro de Sobrado, do que dan fe os dous tombos do período medieval que permiten achegarse

a aspectos fundamentais da súa historia. Interesaba nesta ocasión coñecer o territorio no que nace o cenobio e sobre o que exerce un dominio directo, non desde a perspectiva de como se efectúa o control senón desde o coñecemento do territorio en si mesmo e das formas nas que este é presentado na documentación. Unha primeira aproximación ás fontes deixa clara a existencia dunha notable variedade de termos que acompañan a un único topónimo nun mesmo período de tempo: en só 40 anos o nome *Presares* aparece acompañado de *ualle*, *commisso*, *comitatum* e *territorio*.

Isto leva á pregunta de se *Presares* é unha única realidade á que se alude con distintas denominacións ou se polo contrario cambian as condicións ao chamala *commisso*, *comitatum* ou *mandatione*. A *mandatione* referiría aos bens do rei, nunha situación comparable ao que despois se coñecerá como reguengo; mentres, os outros termos aluden a unha circunscrición das que estruturaba o territorio galego na Alta e Plena Idade Media, coñecida como *Presares*, e preséntanse case como sinónimos, con usos difíciles de diferenciar na escrita.

A variedade terminolóxica non é algo excepcional e exclusivo de *Presares*, senón que é mostra do que ocorría no resto do territorio galego. O uso na documentación de diversas denominacións para as entidades é un fenómeno moi frecuente; a través das fontes percíbense características semellantes que levan a pensar en distintos nomes para unha mesma realidade, mentres que as posibles diferenzas son máis difíciles de identificar.

Hai ademais outro factor a ter en conta: o abandono progresivo do topónimo co que se denomina o territorio no que se situaba o mosteiro de Sobrado desde a súa fundación, o *territorium Presarense*, substituído polo do propio cenobio. Así, o nome do mosteiro acabará sendo o que se impoña; en 1177 o arciprestado coñécese como Sobrado, e de Présaras só quedará a memoria documental e unha discreta pegada na toponimia actual.

A pesar desta perda como nome de entidade territorial, os distintos documentos nos que se fai referencia a propiedades que formaban parte de *Presares* permiten coñecer de xeito aproximado a súa extensión, coincidente en gran medida co arciprestado de Sobrado nos séculos XVI e XVII; a rede eclesiástica preséntase como continuadora da civil, cunha maior estabilidade ao longo dos séculos.

Presares ou Sobrado segundo o período, presentados ben como *commisso*, *territorio* ou arciprestado, semella que o espazo referido é común, con modificacións dos límites e outras pequenas alteracións pero unha mesma realidade. Os cambios mostran unha paisaxe en evolución e dan conta do paso dos séculos, pero as permanencias resultan igualmente fundamentais para coñecer mellor o territorio medieval, e por suposto o actual.

APÉNDICE

Táboa 1: equivalencias toponímicas do mapa 1⁶⁶

Nº	NOME (LATÍN)	LUGAR ACTUAL	PARROQUIA	CONCELLO
1	Superato/Monasterium	Mosteiro de Sta. María de Sobrado	Porta, A (S. Pedro)	Sobrado
2	Castrum et Sanctum Sebastianum		Castro (S. Sebastián)	Mesía
3	Monasteriolo, Sancte Marie in ripa Nantone ubi dicunt Mosoncio		Mezonzo (Sta. María)	Vilasantar
4	Feligoso		Folgozo (Sta. Cristina)	Sobrado
5	Codegio	Codiso (Monte do)	Cumbraos (S. Xiao)	
6	Colimbrianos			
7	Roadi		Roade (Sto. André)	
8	Villar ad Sanctum Iulianum	Vilar, O	Cumbraos (S. Xiao)	
9	Ecclesiam sancti Michaelis		Boimil (S. Miguel)	Boimorto
10	Bartiloni (uillare)	Barcioi	Folgozo (Sta. Cristina)	Sobrado
11	Maladelos (uilla)	Madelos	Carelle (S. Lourenzo)	
12	Karelli (uilla)	Carelle		
13	Frogia (kasale)	Froxa		
14	Gunderedi	Gondrei	Porta, A (S. Pedro)	
15	Busto (uillare)	Bustomaior		
16	Rouoreto	Reboredo		
17	Marzani (uilla)	Marzá? (non habitado)	Curtis (Santaia)	Curtis
18	Uillar Plano	Vilarchao	Porta, A (S. Pedro)	Sobrado
18		Vilarchá	Grixalba (S. Xiao)	
19	Nugueira	Nogueira	Nogueira (S. Xurxo)	
20	Rozada	Rozadas, As	Rodieiros (S. Simón)	Boimorto
21	Balio (uilla de)	Vallo	Nogueira (S. Xurxo)	Sobrado
22	Uitari	Vitrís	Barbeito (S. Salvador)	Vilasantar
23	Toranti	Torante	Porta, A (S. Pedro)	Sobrado
24	Codessoso (uilla)	Fondo de Codesoso, O	Codesoso (S. Miguel)	
25	Guticiani (uilla)	Guitizá	Porta, A (S. Pedro)	
26	Villar Sancti		Vilasantar (Santiago)	Vilasantar
27	Codesso et ecclesia Sancti Iuliani	Codesoso do Monte	Grixalba (S. Xiao)	Sobrado
28	Presares (uilla)		Présaras (S. Pedro)	Vilasantar
29	Mandeo (uillare)	Mandeo	Roade (Sto. André)	Sobrado
29		Mandeo	Foxado (Sta. María)	Curtis

⁶⁶ Todos os lugares indicados están situados na actual provincia da Coruña.

Nº	NOME (LATÍN)	LUGAR ACTUAL	PARROQUIA	CONCELLO
30	Lagoa (ad Sancta Eolalia)	Lagoa, A	Codesoso (S. Miguel)	Sobrado
30		Lagoa, A	Fisteus (Sta. María)	
31	Teyxario	Teixeiro	Curtis (Santaia)	Curtis
32	Maquis	Maques de Abaixo		
32		Maques de Arriba		
32		Maques	Aranga (S. Paio)	Aranga
33	Sancto Tyrso	Santiso	Vilarraso (S. Lourenzo)	
34	Cerzedello	Cerdelo	Muniferral (S. Cristovo)	
35	Villar Raso	Vilarraso	Vilarraso (S. Lourenzo)	
36	Pardinas	Pardiñas de Abaixo	Muniferral (S. Cristovo)	
36		Pardiñas de Arriba		
37	Ederosa	Orosa	Vilarraso (S. Lourenzo)	
38	Odorici (uilla)	Vilouris		
39	Negrelli	Negrelle	Cambás (S. Pedro)	
40	Centum Casas	Cencasas	Fisteus (Sta. María)	Curtis
41	Guistrumir	Estremil	Muniferral (S. Cristovo)	Aranga
41		Castromil		
42	Villela	Vilela		
43	Bonimenti (uilla)	Boimente (monte)	Grixalba (S. Xiao)	Sobrado
44	Ecclesia Alba (uilla)			
45	Fulgenti (loco)	Follente	Vilariño (Sta. María)	Vilasantar

BIBLIOGRAFÍA

- Alfonso Antón, Isabel, “La comunidad campesina”, en Reyna Pastor de Tognerini, *Poder monástico y grupos domésticos en la Galicia foral Siglos XIII-XV: la casa, la comunidad*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, páxs. 303-369.
- Andrade Cernadas, José Miguel, *O tombo de Celanova: Estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995.
- Baliñas Pérez, Carlos, “El territorium saliniense y los orígenes altomedievales de la comarca de Arousa”, en Augusto Guedes de Castro (ed.), *Arousa medieval y románica: I Simposio de Historia y Patrimonio Cultural de Vilagarcía de Arousa*, Vilagarcía de Arousa, Concello de Vilagarcía de Arousa, 2014, páxs. 69-103.
- Baliñas Pérez, Carlos, *Do mito á realidade: A definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*, Santiago de Compostela, Fundación Universitaria de Cultura, 1992.
- Barros, Henrique da Gama e Soares, Torquato de Sousa (ed.), *História da administração pública em Portugal nos séculos XII a XV*, Lisboa, Livraria Sá da Costa, 1945-1954.
- Bermúdez Beloso, Mariña, *O espazo do occidente peninsular e a súa organización territorial (ca. 700-ca. 1250)*, Santiago de Compostela, Tese de doutoramento inédita, 2017.
- Blanco Campos, Emma, “Valles y aldeas: las Asturias de Santillana”, en José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre (ed.), *Del Cantábrico al Duero: Trece estudios sobre organización social del espacio en los siglos VIII a XIII*, [Santander], Universidad de Cantabria, 1999, páxs. 157-187.

- Costa, Avelino de Jesús da (ed. lit.), *Liber fidei Sanctae Bracarensis Ecclesiae*, Braga, Assembleia Distrital, 1965-1978.
- Costa García, José Manuel, *Arqueología de los asentamientos militares romanos en la Hispania altoimperial (27 a.C.-ca. 280 d.C.)*, Santiago de Compostela, Tese de doutoramento inédita, 2013.
- Estepa Díez, Carlos, *El Nacimiento de León y Castilla, siglos VIII-X*, Valladolid, Ámbito, 1985.
- Ferreira Priegue, Elisa, *Los caminos medievales de Galicia*, Ourense, Museo Arqueológico Provincial, 1988.
- García Conde, Antonio e López Valcárcel, Amado, *Episcopologio lucense*, Lugo: Fundación Caixa Galicia, 1991.
- García de Valdeavellano y Armicis, Luis, *Curso de historia de las instituciones españolas: De los orígenes al final de la edad media*, Madrid, Alianza, 1968.
- García-Gallo y de Diego, Alfonso, “El fuero de León. Su historia, textos y redacciones”, *Anuario de historia del derecho español*, XXIX (1969), páxs. 5-149
- González, Tomás, *Censo de población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI. Con varios apendices para completar la del resto de la Peninsula en el mismo siglo, y formar juicio comparativo con la del anterior y siguiente, según resulta de los libros y registros que se custodian en el Real Archivo de Simancas*, Madrid, Imprenta Real, 1829 [na rede], dispoñible en <<http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=7823>> [Consulta: 07/03/2018].
- Hoyo, Jerónimo del, Rodríguez González, Ángel (ed.) e Varela Jácome, Benito (ed.), *Memorias del arzobispado de Santiago*, Santiago de Compostela: Porto y Cía. Editores, 1950?.
- Hoyo, Jerónimo del, *Memorias del Arzobispado de Santiago: reproducción facsimilar*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago, Universidade de Santiago de Compostela Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 2016.
- Isla Frez, Amancio, *La sociedad gallega en la Alta Edad Media*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1992.
- Lewis, Charlton T. e Short, Charles, *A Latin Dictionary*, Oxford, Oxford Clarendon Press, (1933 [1879]) [na rede], dispoñible en <<http://clt.brepolis.net/dld/Default.aspx>> [Consulta: 22/02/2018].
- López Alsina, Fernando, “La cristalización de Tui como espacio de poder señorial entre 1095 y 1157”, en Marta Cendón Fernández e Silvia González Soutelo (eds.), *Tui, presente, pasado y futuro I Coloquio de Historia de Tui*, [Pontevedra], Diputación de Pontevedra, 2006, páxs. 57-96.
- López Alsina, Fernando, *La ciudad de Santiago de Compostela en la alta edad media*, Santiago de Compostela, Ayuntamiento de Santiago de Compostela, 1988.
- López Ferreiro, Antonio, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Impr. del Seminario Conciliar Central, 1898-1909.
- López Pereira, Eduardo (dir.), *CODOLGA. Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, (2004-) [na rede], dispoñible en <<http://cirp.es/codolga/buscas.html>> [Consulta: 20/01/2018].
- Loscertales de García de Valdeavellano, Pilar, *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*, Madrid, Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Archivo Histórico Nacional, 1976.
- Lucas Álvarez, Manuel, *El Tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*, Santiago de Compostela, Caixa Galicia, 1986.
- Lucas Álvarez, Manuel, *Tumbo A de la catedral de Santiago*, Sada, Edición do Castro, 1998.

- Menéndez Pidal, Ramón, Lapesa, Rafael, García, Constantino e Seco, Manuel (eds.), *Léxico hispanico primitivo (siglos VIII al XII): Versión primera del "Glosario del primitivo léxico ibero-románico"*, [Madrid], Fundación Ramón Menéndez Pidal, Real Academia Española, 2003.
- Ministerio de Fomento, Instituto Geográfico Nacional, Visor Iberpíx 4 [na rede], disponible en <<http://www.ign.es/iberpix2/visor/#>> [Consulta: 25/03/2018].
- Pallares Méndez, María del Carmen e Portela Silva, Ermelindo, "Proyección territorial e influencia social de una institución monástica en la Edad Media: la abadía de Sobrado (952-1300)", en Xesús Balboa López, Herminia Pernas Oroza e José Manuel Pose Antelo (eds.), *Entre nós. Estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Antelo*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2001, páxs. 209-241.
- Pallares Méndez, María del Carmen e Portela Silva, Ermelindo, "El lugar de los campesinos. De repobladores a repoblados", en Ana Rodríguez López (ed.), *El lugar del campesino: En torno a la obra de Reyna Pastor*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, páxs. 61-88.
- Pallares Méndez, María del Carmen, *El monasterio de Sobrado: Un ejemplo de protagonismo monástico en la Galicia medieval*, A Coruña, Diputación Provincial, 1979.
- Pallares Méndez, María del Carmen, "Los Cotos como marco de los derechos feudales en Galicia durante la Edad Media (1100-1500)", *Estudios Compostelanos. Galicia Rural. La tierra y el hombre. Marco de relación*, 5 (1978), páxs. 201-225.
- Rodríguez Núñez, Clara, "Santa María de Belvís, un convento mendicante femenino en la Baja Edad Media (1305-1400)", *Estudios Mindonienses*, 5 (1989), páxs. 335-485.
- Sánchez-Albornoz y Menduiña, Claudio, "Un texto desconocido del fuero de León", *Revista de Filología Española*, 9 (1922), páxs. 317-323.
- Sánchez-Albornoz y Menduiña, Claudio, "Homines mandationis y iuniores", *Cuadernos de Historia de España*, 53-54 (1971), páxs. 7-235.
- Sánchez-Albornoz y Menduiña, Claudio, "Homines mandationis y iuniores", en Claudio Sánchez-Albornoz, *Viejos y nuevos estudios sobre las instituciones medievales españolas*, Madrid, Espasa-Calpe, 1976-1980, vol. I, páxs. 365-577.
- Varela Barreiro, Xavier (dir.), *TMILG. Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*, Instituto da Lingua Galega [na rede], disponible en <<https://ilg.usc.es/tmilg/valida.php>> [Consulta: 20/01/2018].
- Vázquez Bertomeu, Mercedes, *A Igrexa de Santiago contra 1500: (O libro do subsidio)*, Santiago de Compostela, Lóstrego, 2003.
- Vázquez de Parga, Luis, "El fuero de León", *Anuario de historia del derecho español*, 15 (1944), páxs. 464-498.
- Xunta de Galicia, *Nomenclátor de Galicia*, [na rede], disponible en <<https://www.xunta.gal/nomenclator>> [Consulta: 04/02/2018].